

Maria Balcerowicz-Szkutnik

Akademia Ekonomiczna w Katowicach

OCENA RYZYKA DEMOGRAFICZNEGO W UBEZPIECZENIACH SPOŁECZNYCH W POLSCE I WYBRANYCH KRAJACH UE

1. Wstęp

Rozważania dotyczące ryzyka ubezpieczeniowego w ubezpieczeniach społecznych można prowadzić wielopłaszczyznowo. Na gruncie systemu ubezpieczeń społecznych definiowanie ryzyka musi przede wszystkim uwzględniać następstwa różnych zdarzeń, w konsekwencji których występować będzie konieczność wypłaty świadczeń ubezpieczeniowych. Ma ono zatem bezpośredni wymiar finansowy. Wprawdzie w przypadku ubezpieczeń społecznych zasoby Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (FUS) i wysokość świadczeń wynikają z obowiązującej obecnie ustawy o ubezpieczeniach społecznych, ale gromadzenie środków pochodzących ze składek osób ubezpieczonych podlega wahaniom ze względu na niestabilną politykę zatrudnienia i kryzysy gospodarcze.

Wśród świadczeń wypłacanych z FUS największą część stanowią emerytury, renty inwalidzkie i renty rodzinne, bo stanowią ok. 85% ogółu wypłacanych świadczeń. Liczba tych wypłaconych świadczeń jest bezpośrednio związana ze strukturą ludności według wieku i płci. Liczba ludności rośnie, ale jednocześnie rośnie liczba osób wkraczających ustawowo w wiek emerytalny, liczba osób pobierających renty rodzinne i inwalidzkie. O ile liczbę emerytów można w pewnym sensie przewidzieć, prognozując wartości odpowiednich wskaźników demograficznych, o tyle liczba świadczeniobiorców pobierających świadczenia rentowe jest trudniejsza do ustalenia i wyprognozowania, gdyż źródła wzrostu liczby inwalidów i rencistów możemy się dopatrywać w ciągłym pogarszaniu się zdrowia ludności, we wzroście liczby zachorowań na choroby układu krążenia, nowotwory i urazy,

wypadki i zatrucia. Nie można pominąć, rozważając ryzyko w sferze ubezpieczeń społecznych, w kontekście długości okresu wypłaty rent i emerytur faktu wydłużenia przeciętnego trwania życia zarówno kobiet, jak i mężczyzn.

Kolejnym, dosyć istotnym czynnikiem kształtującym ryzyko w ubezpieczeniach społecznych, a właściwie czynnikiem przyszłego ryzyka w ubezpieczeniach społecznych, jest zmienny udział osób w wieku do 18 lat w strukturze ludności. Można tę grupę osób rozważać jako przyszłych płatników składek, jeśli podejmą pracę, lub jako świadczeniobiorców, gdy jej nie podejmą. Będzie to również zapewne grupa wpływająca na wzrost świadczeń z tytułu zasiłków macierzyńskich, wychowawczych, rodzinnych i alimentów. Jest to bardzo ogólny i pobieżny przegląd czynników wpływających na kształtowanie ryzyka w ubezpieczeniach społecznych. Dokładne ich rozpatrzenie i zdefiniowanie jest bardzo trudne lub niemal niemożliwe. Wszelkie próby definiowania ryzyka w ubezpieczeniach społecznych znajdują swoje podłoże w strukturze ludności i w wyróżnieniu pewnych parametrów demograficznych. Ryzyko rozpatrywane w ścisłym powiązaniu z dynamiką zmian parametrów demograficznych najwygodniej jest nazwać po prostu **ryzykiem demograficznym**. Parametry demograficzne, które należałoby zdecydowanie wyróżnić, rozpatrując tę kategorię ryzyka w sferze ubezpieczeń społecznych, to mierniki charakteryzujące proces starzenia ludności z jednej strony i proces odnawiania populacji ze strony drugiej. Są to odpowiednio **współczynniki starości demograficznej** i **młodości demograficznej**, wartości których ustala się jako udziały liczebnościowe subpopulacji osób w wieku powyżej 60 lat i poniżej 14 lat w ogólnej liczbie ludności. Dynamika zmian tych parametrów w przypadku Polski została szczegółowo przeanalizowana w pozycji [1]. Jednak specyfika zmian tych współczynników nie jest problemem jedynie w przypadku naszego kraju. Podobne kierunki zmian analizowanych mierników można zauważyć również w krajach Unii Europejskiej o stopniu rozwoju gospodarczego zarówno wysokim, jak i nie najwyższym. Warto zatem dokonać bardziej szczegółowej analizy zmian tych współczynników dla kilku wybranych państw europejskich. W prezentowanym opracowaniu szczególna uwaga zwrócona zostanie na problemy zmian parametrów demograficznych opisujących proces starzenia w Niemczech, we Francji, w Irlandii, we Włoszech i w Szwecji. Przy wyborze tych państw sugerowano się podobieństwami lub różnicami w zakresie funkcjonujących systemów emerytalnych w zakresie struktury ekonomicznej państwa i w zakresie tradycji rodzinnych mających istotny wpływ na dynamikę kształtowania wybranych parametrów demograficznych. Przed zaprezentowaniem dynamiki zmian wspomnianych parametrów przedstawione pokrótce zostaną zasady funkcjonowania systemów emerytalnych w wybranych krajach.

2. Charakterystyka systemów emerytalnych w wybranych krajach UE

Jako pierwszy z analizowanych systemów przedstawiony zostanie zarys funkcjonowania **francuskiego systemu zabezpieczenia emerytalnego**. Dzieli się on na cztery podstawowe kategorie obejmujące kilkaset różnych reżimów: **system po-**

wszechny (pracownicy sektora prywatnego), **system specjalny** (pracownicy sektora publicznego), **system niepracowników nierolników** (rzemieślnicy, wolne zawody), **system rolniczy**.

System powszechny obejmuje osoby zatrudnione w prywatnym sektorze usług. Jest to dwuwarstwowy system obowiązkowego ubezpieczenia finansowany metodą repartycyjną. Funkcjonujące reżimy są to odpowiedniki branżowych zakładów ubezpieczeń. Jest ich 120, przy czym tylko 15 nadal przyjmuje członków, a pozostałe jedynie wypłacają ubezpieczenia. Każdy z tych systemów funkcjonuje na odrębnych zasadach i z zachowaniem własnych przywilejów, jednak reforma emerytalna wprowadzona w roku 2003 zniosła znaczną część tych przywilejów, co odbyło się nie bez protestów społecznych.

Systemy emerytalne są w większości finansowane przez składki ubezpieczonych oraz pracodawców. Prawa emerytalne uzyskuje się przez:

- opłacanie składki ubezpieczeniowej na rzecz powszechnego systemu emerytalnego,
- ukończenie 60 lat życia,
- zaniechanie pracy zarobkowej.

Prawo do emerytury ma pracownik, który ukończył 60 lat i pracował nie mniej niż 160 kwartałów. W latach 2009-2012 zakładany okres minimalnego opłacania składki będzie wydłużany co rok o 1 kwartał, a po roku 2013 liczba kwartałów niezbędnych do uzyskania świadczenia będzie zależna od czynników demograficznych.

Niemiecki system emerytalny ma najdalej sięgające tradycje, bo już w roku 1889 wprowadzono ubezpieczenie od starości i inwalidztwa, czyli system emerytur robotniczych o charakterze obowiązkowym. Źródło finansowania stanowiły składki płacone w połowie przez pracownika, a w połowie przez pracodawcę oraz dotacja państwa. Świadczenie to miało być docelowo jedynie dodatkiem do dochodu uzyskiwanego w podeszłym wieku. Wiek emerytalny ustalono na 70 lat i minimalny okres składkowy – na 30 lat. Wiek tego dożywało ok. 1% ludności, więc taką emeryturę otrzymywało niewielu beneficjentów. Reforma przeprowadzona w roku 1957 wprowadziła tzw. emeryturę dynamiczną i waloryzację świadczeń, co spowodowało zmianę roli emerytury w dochodach na starość – miała nie tylko chronić przed ubóstwem, ale gwarantować zachowanie dotychczasowego poziomu życia. Kolejne reformy w latach 1972 i 1992 to wprowadzenie elastycznego wieku emerytalnego i emerytur według minimalnych dochodów oraz uzależnienie wysokości emerytury od wieku zakończenia działalności zawodowej. Obecny kształt systemu emerytalnego jest efektem zmian wprowadzonych w roku 2001. Zgodnie z nimi system bazuje na trzech filarach, czyli składniki dochodów na starość pochodzą z różnych źródeł będących kolejnymi warstwami zabezpieczenia. Kolejne warstwy to:

- systemy bazowe uzupełniane przez świadczenia minimalne,
- zabezpieczenie zakładowe,
- przezorność indywidualna.

W zakresie systemu bazowego największe znaczenie ma ubezpieczenie robotników i pracowników umysłowych. Obejmuje następujące rodzaje ryzyka: starości, niezdolności do pracy i śmierci żywiciela rodziny. System finansowany jest metodą repartycji, a źródłem dochodów są składki (75%) i dotacja państwowa (25%).

Zakładowe systemy emerytalne pełnią funkcję uzupełniającą w stosunku do systemu bazowego. Gromadzenie środków odbywa się metodą kapitalizacji (formy mogą mieć postać przyrzeczenia bezpośredniego, kasy zapomogowej, funduszu emerytalnego). W ramach jednego zakładu można prowadzić kilka form ubezpieczenia dodatkowego. Indywidualna przezorność ma charakter dobrowolny, oparta jest na zasadzie kapitalizacji i praktycznie jest to prywatne zabezpieczenie emerytalne.

Zmiany idące w kierunku zmniejszenia roli emerytur bazowych mogą spowodować, że ubezpieczenie emerytalne z warstwy drugiej lub trzeciej będzie obligatoryjne, a nie dobrowolne.

W systemie ubezpieczeniowym w Szwecji zabezpieczenie emerytalne ma charakter typowo zaopatrzeniowy. Ma paraskładowe, a właściwe podatkowe, źródło finansowania i tzw. obywatelski charakter uprawnienia do świadczeń. Decydowała o tym tzw. instytucja emerytury podstawowej uzależniona od okresu oficjalnego zamieszkiwania, bez względu na wykonywaną pracę, w jednakowej wysokości. Praktycznie do roku 1999 system emerytalny w Szwecji składał się z podsystemu emerytur podstawowych (w słabym stopniu odzwierciedlających poziom wynagrodzenia za pracę) oraz podsystemu emerytur uzupełniających i świadczeń dodatkowych. Wysokość świadczeń nie była zbyt wysoka i jeszcze w roku 1970 stanowiła zaledwie 40% średniego wynagrodzenia. W kolejnych latach wzrost wydatków na cele emerytalne wyprzedził tempo wzrostu gospodarczego i stopa zastąpienia wzrosła do 75% i na tym poziomie pozostaje do dziś. Wśród grup społecznych w Szwecji obecni emeryci stanowią grupę o najmniejszym udziale ludzi biednych. W nowym systemie zakłada się w pełni elastyczny próg wieku emerytalnego (od 61 roku życia), przy czym wydłużenie pracy do 70 lat powoduje wzrost emerytury o prawie 100% (co rok wzrost o 9%). Ma to zachęcać do dłuższego pozostawiania na rynku pracy. Prognozy wskazują jednak, że przyszłe emerytury będą wykazywać niższą stopę zastąpienia niż w starym systemie (60-65%). Jest to uwarunkowane niekorzystną strukturą demograficzną, jednak relacje odpowiednich współczynników demograficznych są w Szwecji korzystniejsze niż w innych krajach UE (dzietność 1,71, starość 17,2%).

Biorąc pod uwagę stopień zaawansowania wprowadzonych reform emerytalnych i potrzebę ich kontynuacji wynikającą z aktualnych trendów współczynników demograficznych, najbardziej zbliżony do polskiego systemu emerytalnego jest **system ubezpieczeń emerytalnych wprowadzony we Włoszech**. System ten podobnie, jak polski, ale o większym stopniu zabezpieczenia, przez ponad 40 lat był systemem o strukturze jednostopniowej. Emerytury publiczne dochodzące nawet do 80% zarobków pracownika doprowadziły do zmarginalizowania dodatkowych systemów emerytalnych. Wprowadzany obecnie system jest formą odejścia pań-

stwa od monopolu w tym zakresie. Jednak proces budowy II i III filara rozłożono na długi okres. Podstawową zasadą zreformowanego systemu jest uzależnienie wysokości świadczenia od wniesionych składek, co stanowi odejście od zasady wiążącej, świadczenia jedynie z zarobkami. Obowiązek płacenia składek ponosi pracodawcę i pracownik (pracodawca 23,8%, a pracownik 8,9%), a w okresie braku możliwości pracy państwo kredytuje składki i nie ma okresu bezskładkowego. Ważne jest, że regulacje unijne wymagają przejścia w systemie emerytalnym takich rozwiązań, które gwarantują swobodny transfer nabytych praw, także w odniesieniu do emerytur dodatkowych.

Nowy system jest bardzo uzależniony od momentu przejścia na emeryturę – występuje tzw. elastyczny wiek emerytalny. Może on wynosić, bez względu na płeć, od 57 do 65 lat, przy czym pracownik uzyskuje uprawnienia do emerytury, jeśli jego emerytura wyniesie nie mniej niż 120% minimalnej emerytury gwarantowanej przez państwo dla wieku 65 lat.

Najmłodszym systemem emerytalnym jest **system irlandzki** powstały w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Fakt ten oraz odmienna od ogólnoeuropejskiego sytuacja demograficzna (niska średnia wieku, stosunkowo wysoki współczynnik dzietności (1,97)) powodują, że nie jest on obciążony tak znacznymi problemami, jak systemy innych państw UE. Jednak ze względu na perspektywę starzenia się społeczeństwa również w Irlandii planuje się jego reformę. Oblicza się, że odsetek osób w wieku powyżej 80 lat z obecnego 2,5% wzrośnie do 3% w roku 2021, 4,6% – w 2031 r. i 9% – w 2056 r. Zmieni to automatycznie strukturę wydatków w sferze zabezpieczenia społecznego.

Obecnie funkcjonujący w Irlandii system emerytalny oparty jest na dwóch filarach – poziomie bazowym, czyli obowiązkowym segmencie zabezpieczenia na starość działającym na zasadzie repartycji, oraz poziomie dodatkowym (dobrowolnym) obejmującym trzy elementy: programy emerytalne państwowe, kapitałowe zakładowe i osobiste emerytury. Te dobrowolne emerytury mogą być uzyskiwane równolegle, gdyż związane są z osobistą przezornością ubezpieczonego i ich wysokość zależy od wysokości wpłat (ale nie może przekraczać pewnego poziomu).

3. Analiza wybranych współczynników demograficznych

Mierniki demograficzne, które warto poddać analizie z punktu widzenia ubezpieczeń, to współczynnik **starości demograficznej** (W_{SD}), współczynnik **młodości demograficznej** (W_{MD}), współczynnik **obciążeń zasobów pracy**, czyli subpopulacji osób w wieku produkcyjnym osobami w wieku poprodukcyjnym (W_{OZP}), i syntetyczny **miernik** istotny ze względu na **zastępowalność pokoleń**, czyli proporcje dziadków do wnuków (W_{DW}). Miernik ten jest ciekawy w swojej interpretacji, gdyż jego dynamika informuje o równoczesnym postępie procesu starzenia społeczeństwa i zmniejszaniu się potencjału ludzi młodych, mających w przyszłości zastąpić

pokolenie dziadków w miejscu pracy. Wartości wybranych współczynników za rok 2005 dla Polski i wskazanych wcześniej państw UE przedstawia tab. 1, natomiast zamieszczone w dalszej części opracowania wykresy (rys. 1-3) przedstawiają dynamikę zmian wskazanych współczynników za lata 1995-2005.

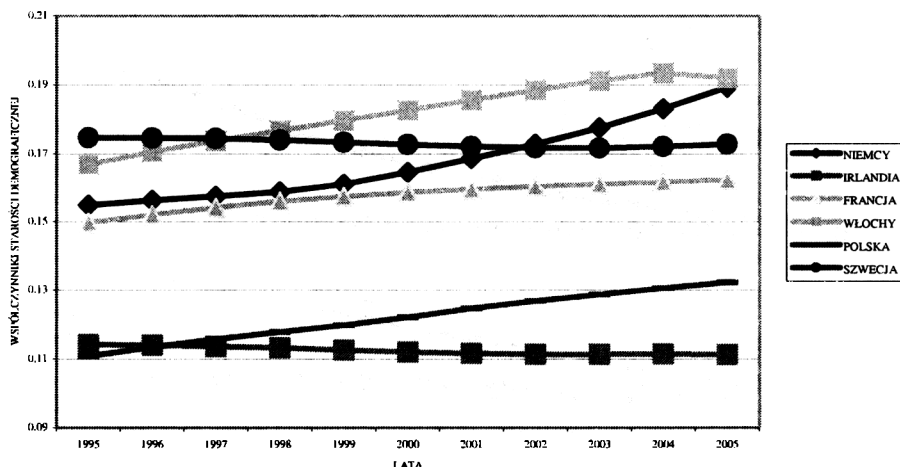
Tabela 1. Współczynniki demograficzne za rok 2005 dla wybranych państw

Miernik	Polska	Francja	Niemcy	Włochy	Irlandia	Szwecja
W_{SD}	0,13	0,165	0,186	0,192	0,111	0,172
W_{MD}	0,167	0,185	0,144	0,141	0,209	0,175
W_{Dz}	1,22	1,88	1,35	1,26	1,97	1,71
W_{OZP}	0,292	0,380	0,454	0,449	0,269	0,445
W_{DW}	1,024	1,128	1,725	1,77	0,73	1,322

Źródło: obliczenia własne na podstawie Rocznika Demograficznego i bazy danych EUROSTAT.

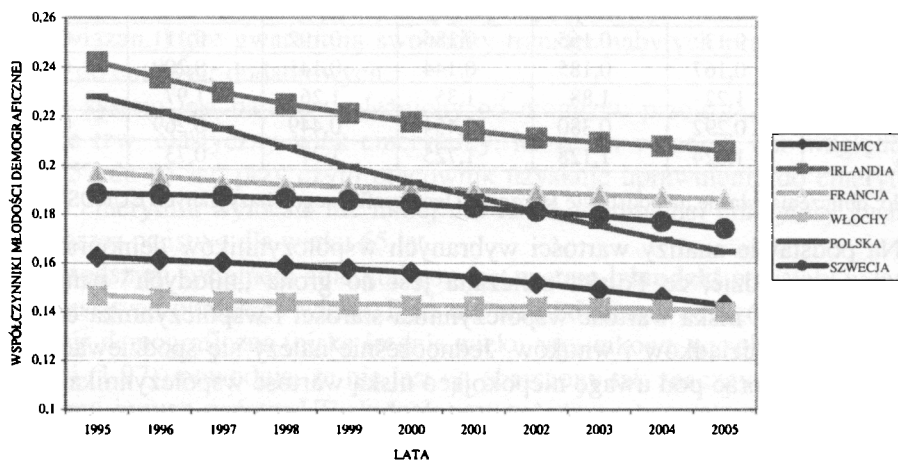
Na podstawie analizy wartości wybranych współczynników demograficznych możemy stwierdzić, że Polska zaliczana jest do grona „młodych” państw UE. Świadczy o tym niska wartość współczynnika starości i współczynnika określającego proporcje dziadków i wnuków. Jednocześnie należy się spodziewać zmiany tej tendencji, biorąc pod uwagę niepokojąco niską wartość współczynnika dzietności (którego wartości zamieszczono dodatkowo) i stosunkowo niską, w porównaniu z innymi państwami UE, wartość współczynnika młodości demograficznej.

Rozpatrując dynamikę zmian analizowanych współczynników za lata 1995-2005 dla wspomnianych państw UE przedstawioną na rys. 1-3, zauważyć można stałą tendencję do zmian charakterystyczną dla wszystkich państw, niestety ze wszech miar niekorzystną z punktu widzenia analiz ubezpieczeniowych.

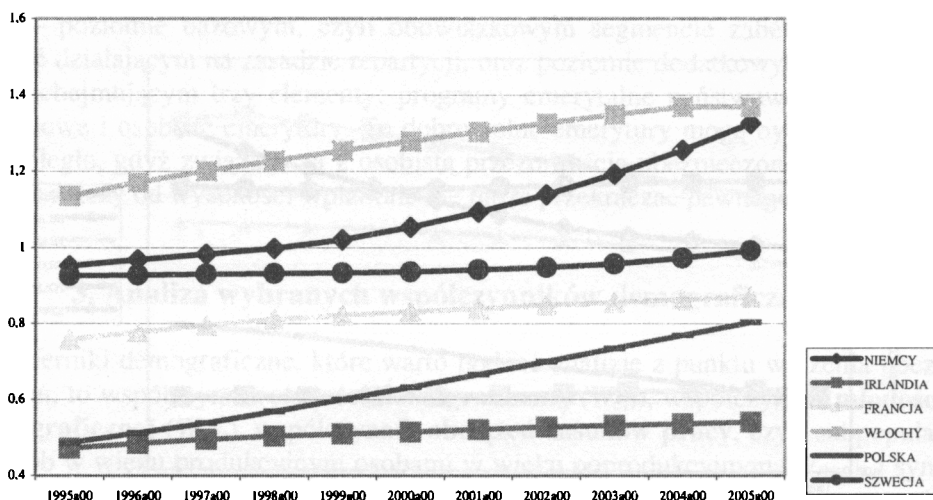

Rys. 1. Współczynniki starości demograficznej za lata 1995-2005 dla wybranych państw UE
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EUROSTAT.

Rysunek 1 przedstawia dynamikę zmian współczynników starości dla Francji, Niemiec, Szwecji, Włoch, Polski i Irlandii, wykres na rys. 2 przedstawia dynamikę zmian współczynnika młodości, natomiast wykres na rys. 3 obrazuje zmiany miernika określającego proporcje liczebnościowe subpopulacji osób w wieku powyżej 60 lat i poniżej 15 lat, czyli praktycznie liczbę dziadków przypadających na jednego wnuka.

Rys. 2. Współczynniki młodości demograficznej za lata 1995-2005 dla wybranych państw UE
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EUROSTAT.

Rys. 3. Współczynniki starości demograficznej za lata 1995-2005 dla wybranych państw UE
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EUROSTAT.

Analiza wykresów pozwala na stwierdzenie, że w krajach UE, podobnie jak w Polsce, dynamika zmian struktury wieku społeczeństw, wyraźnie wskazująca na postępujący proces ich starzenia się, nie jest korzystna z punktu widzenia ubezpieczeń społecznych. Najbardziej dynamicznie w okresie ostatnich dziesięciu lat wzrastał współczynnik starości w Niemczech i we Włoszech. Natomiast najsłabszą dynamikę wzrostu tego miernika zauważamy w Szwecji i Irlandii. Odpowiednio współczynniki młodości demograficznej charakteryzują się najsilniejszym spadkiem w ostatnim dziesięcioleciu w Niemczech i Szwecji, a dla pozostałych państw, czyli Francji, Włoch i Irlandii, wykazują bardzo słabą dynamikę zmian. W przypadku tych trzech państw można było przypuszczać, że współczynniki te przyjmą relatywnie wysokie wartości, gdyż już analiza zawartych w tab. 1 wartości współczynników dzietności wskazywała na zdecydowanie odmienną (lepszą) sytuację demograficzną tych państw. Polska na tle wybranych pięciu państw UE może być uważana za kraj o korzystnej sytuacji demograficznej, o niezbyt wysokim współczynniku starości, relatywnie wysokim współczynniku młodości, ale, niestety, zbyt niskim współczynniku dzietności. Tę niekorzystną sytuację demograficzną potwierdzają prawidłowości obserwowane w dynamice zmian proporcji liczebnościowych subpopulacji dziadków i wnuków. W ostatnim dziesięcioleciu obserwujemy sukcesywny wzrost wartości tego współczynnika, co z jednej strony świadczy o zwiększeniu się liczebności subpopulacji osób starszych, a z drugiej strony informuje o zmniejszeniu się liczebności subpopulacji dzieci.

4. Podsumowanie

Podsumowując prowadzone rozważania, możemy stwierdzić, że ryzyko demograficzne wpływające w istotny sposób na system ubezpieczeń społecznych jest widoczne nie tylko w skali naszego kraju, lecz występuje również w innych krajach europejskich. Natężenie tego ryzyka jest różne, ale biorąc pod uwagę jego narastający charakter, problemy z jego osłabieniem lub częściowym wyeliminowaniem będą występować lub już występują nie tylko u nas, w Polsce, ale i w innych krajach.

Literatura

- [1] Balcerowicz-Szkutnik M., *Demograficzne aspekty ryzyka w ubezpieczeniach społecznych. Uwarunkowania i analiza demoekonometryczna*, AE, Katowice 2005.
- [2] *Systemu emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, red. T. Szumlicz, M. Zukowski, Twigger, Warszawa 2004.
- [3] www.stat.gov.pl/EUROSTAT.

THE ASSESSMENT OF DEMOGRAPHIC RISK IN SOCIAL INSURANCE IN POLAND AND SELECTED EU COUNTRIES

Summary

The article presents a dynamic analysis of selected statistical parameters that characterize demographic risk for Poland and selected EU countries in connection with social insurance systems (particularly pension insurance). The analysis is preceded by a brief description of currently functioning pension systems in these countries. The summary focuses upon problems of proper functioning of these systems having their source in the change of population structure in the considered countries.